

Pred niekoľkými rokmi rozhodli sa pracovníci leningradského Laboratória sociologických výskumov sociologicky preskúmať aj proces premeny práce z prostriedku života na životnú potrebu. Túto premenu, ako je známe, teoreticky predvídal a historicky situoval do spoločenských podmienok po odstránení kapitalistických výrobných vzťahov Karol Marx. Sovietski sociológovia už roky písali o realizácii tohto procesu v SSSR ako o nevyvrátenom fakte, na potvrdenie čoho prinášali mnohé empirické údaje. Týmto údajom však chýbal charakter všestranného vedeckého dôkazu. Boli to zväčša úchytom pozbierané skutočnosti (často so silným emotívnym nábojom), ktoré snád signalizovali existenciu zmieneneho procesu, no nevedeli povedať nič konkrétneho o jeho vnútornom mechanizme. Za týchto okolností javí sa nám podujatie leningradských sociológov ako ozajstný priekopnícky čin.

Dnes je výskumná úloha Leningradčanov prakticky pred dokončením. Docent Jadov, ktorý riadi prácu laboratória (v marci 1965 navštívil Československo a prednášal aj v Bratislave), dopisuje posledné kapitoly monografie. Kým monografia vyjde a my sa budeme môcť oboznámiť s výsledkami výskumu, prezrime si aspoň v skratke inventár problémov, ktoré sa museli vyriešiť prv, než sa mohlo vôbec začať so zbieraním empirického materiálu. Informácie čerpám zväčša z rukopisu druhej kapitoly monografie, ktorá nesie názov *Metodologické predpoklady a program výskumu*.

I. Prvým úkonom, ktorý musíme uskutočniť, len čo sme si zreteľne sformulovali tému výskumu, je *operatívne vymedzenie pojmov*. Určujeme pri ňom ten súhrn sociálnych faktorov a javov, zovšeobecnením ktorých pojem vznikol a ktoré teda charakterizujú jeho objem. Bez operatívneho vymedzenia by sme nevedeli, ktoré empirické fakty a javy máme pozorovať, zisťovať, skúmať a potom teoreticky zovšeobecňovať. Pritom platí, že čím dôkladnejšie a vyčerpávajúcejšie budú tieto definície, tým kvalitnejšie budú aj zovšeobecnenia.

a) Premena práce z prostriedku života na životnú potrebu je proces kvalitatívnej zmeny vo vzťahu človeka k práci. A tak *prvý pojem*, ktorý treba operatívne vymedziť, je *vzťah k práci*. Leningradskí sociológovia dospeli k záveru, že vzťah k práci možno chápať trojako: 1. všeobecne ako vzťah k určitej spoločenskej hodnote; 2. ako vzťah k vlastnému povolaniu a odboru; 3. ako vzťah k vlastnej práci v daných konkrétnych výrobných podmienkach. Vzťah k práci sa prejavuje tak vo faktoch objektívnej, ako aj subjektívnej povahy. Objektívnymi indikátormi vzťahu k práci sú: 1. kvantita a kvalita práce; 2. pracovná iniciatíva; 3. pracovná disciplína. Subjektívnymi indikátormi toho istého vzťahu sú: 1. chápanie spoločenského významu práce; 2. stupeň spokojnosti s vlastnou prácou; 3. štruktúra motívov pracovnej činnosti.

b) Ďalej treba operatívne *odlíšiť vzťah k práci ako prostriedku (A) od vzťahu k práci ako potrebe (B)*. Prišlo sa k záveru, že hlavným kritériom B je stupeň spokojnosti s obsahom samej pracovnej činnosti a hlavným kritériom A je stupeň spokojnosti s tými výsledkami práce, ktoré umožňujú nasýtiť potreby presahujúce rámec pracovnej činnosti (výška mzdy). Tieto subjektívne postoje sa objektivizujú v konaní a takto objektivizované sa tiež stávajú kritériami, ktoré treba brať do úvahy. Proces premeny A v B možno sledovať ako proces zmien podielu B v A.

c) Pri stanovení kritéria B v predošlom odseku vyskytol sa nový kľúčový pojem — *obsah práce*. V prípravnej fáze výskumu sa dospelo k záveru, že typ práce z hľadiska obsahu možno určiť pomocou troch kritérií: 1. stupeň mechanizácie práce; stupeň nútenosti pracovného rytmu; 3. stupeň požadovanej kvalifikácie. Kombinované uplatnenie

týchto troch kritérií umožnilo vyčleniť šesť typov práce. Keď sa však začal skúmať zhromaždený empirický materiál, ukázalo sa, že táto typologizácia je nedostačujúca, lebo sa pri nej nebrali do úvahy podmienky práce, ktoré síce netvorí vnútornú náplň práce, no silne vplývajú na vzťah k práci. Tento nedostatok bol dôsledkom nerozlišovania medzi obsahom a charakterom práce. Uplatnením dodatočných kritérií bolo potrebné každý zo šiestich pôvodných typov ďalej diferencovať, čím vzniklo celkom 28 skupín, lísiacich sa navzájom tak z hľadiska obsahu, ako aj charakteru práce.

d) Napokon bolo treba špecifikovať *pojem motivácie*. Na rozdiel od stimulu, ktorý označuje vonkajší popud k činnosti, motív je vnútornou pohnútkou, subjektívnou reakciou na vonkajšie okolnosti. Spätosť medzi stimulom a motívom je sprostredkovaná: 1. informovanosťou subjektu o vonkajších okolnostiach; 2. štruktúrou osobnosti subjektu. Z tejto štruktúry sa pre potreby výskumu vyčlenila štruktúra hodnôt a záujmov osobnosti. Motívy možno deliť na materiálne, pri ktorých je vzťah k práci sprostredkovaný vzťahom k materiálnym výsledkom práce, a morálne, pri ktorých je vzťah k práci spätý so spoločenským významom práce a s jej obsahom. K etickým motívom patria: 1. ideovo-politické; 2. tvorivé; 3. kolektivistické; 4. motívy súvisiace so spoločenským oceňovaním pracovných úspechov.

II. Druhým úkonom je *vymedzenie faktorov vplývajúcich na vzťah k práci*. Leninogradský materiál rozlišuje medzi všeobecnými a špecifickými faktormi. Všeobecné sú také, ktoré sa uplatňujú rovnako vo všetkých druhoch pracovnej činnosti (socialistické vlastníctvo, úroveň morálnej a politickej jednoty, hmotné stimulovanie robotníka zo spoločenských fondov). Ich účinnosť možno merať buď 1. porovnaním s kapitalizmom, alebo 2. skúmaním tendencie ich vplyvu na zmenu vzťahu k práci, čo sa prejavuje v socialistickom súťažení, zlepšovateľskom hnutí a pod. Špecifické faktory naproti tomu charakterizujú osobitosti daného druhu pracovnej činnosti (podmienky a organizácia práce v daných závodoch alebo odvetviach priemyslu, podmienky výchovy robotníka v rodine, škole, vo výrobe). Tieto faktory sa lámu vo vedomí každého jednotlivého robotníka inakšie, no z toho nevyplýva požiadavka redukovať analýzu na štúdium správania jednotlivých osôb. Úloha spočíva vo vyčlenení niektorých typologických skupín z masy robotníkov. Základom typologizácie môžu byť demografické charakteristiky, hodnotové orientácie, psychologické postoje atď.

III. Na základe prvého a druhého úkonu možno vypracovať všeobecnú schému výskumu vzájomného pôsobenia faktorov, ktoré vplývajú na vzťah k práci (obr. 1).

IV. Po vypracovaní schémy výskumu dostaneme názornú predstavu o totalite vzťahov, ktoré treba analyzovať. Ideálny výskum by bol taký, pri ktorom by sa postupne analyzovali všetky vzťahy danej štruktúry: 1. ako vplýva na vzťah k práci každý faktor zo skupiny A; 2. ako sa „podieľa“ osobnosť robotníka na výsledku vzájomného pôsobenia faktorov A a C; 3. aký je spätný vplyv vzťahu k práci na všestranný rozvoj osobnosti robotníka. Leningradčania sa rozhodli okruh problémov zúžiť. Pokiaľ ide o vplyv všeobecných faktorov zo skupiny A, konštatovali nemožnosť použitia historickej analýzy, takže im ostalo iba porovnávanie hierarchie motívov pracovnej činnosti v podmienkach kapitalizmu a socializmu. Pokiaľ ide o vplyv špecifických (objektívnych aj subjektívnych) faktorov, definovali „obsah a charakter práce“ ako určujúci a všetky ďalšie faktory (aj osobnosť robotníka) ako podmienky. Na základe zložitých myšlienkových operácií, ktoré pre nedostatok miesta nemožno rozvádzať, dospeli k formulácii troch hlavných pracovných hypotéz.

Prvá hypotéza: „Korelačná závislosť medzi pohybom od najmenej tvorivej k najviacej tvorivej práci (podľa indikátorov charakteru a obsahu práce) a medzi pohybom od najhoršieho k najlepšiemu vzťahu k práci (podľa objektívnych a subjektívnych ukazovate-

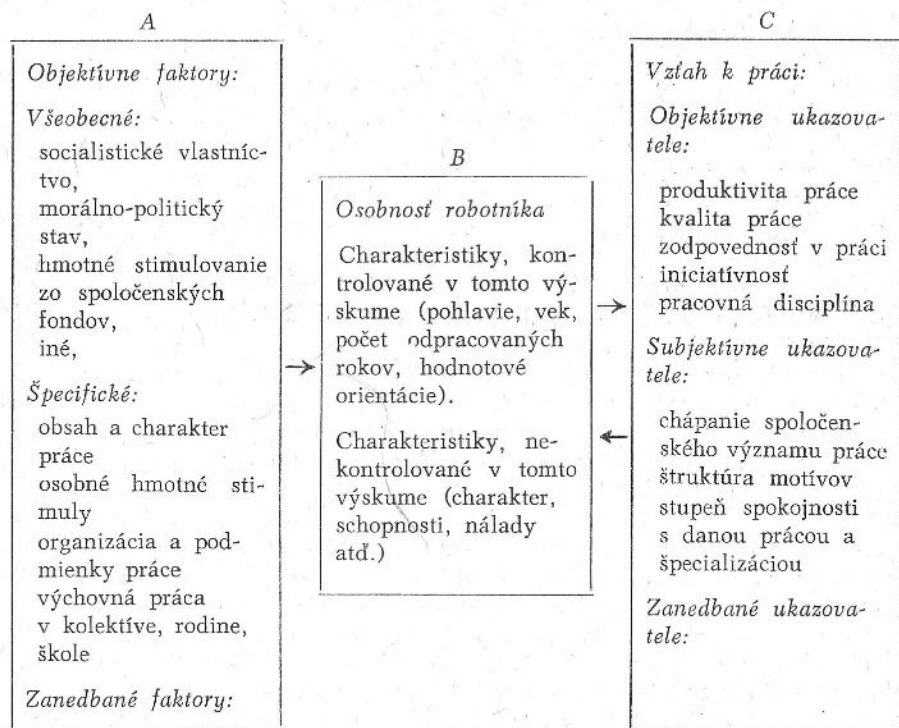
lov) bude tesnejšia, než korelačná závislosť medzi zvýšením mzdy a ukazovateľmi vzťahu k práci. Štruktúra motívov pracovnej činnosti bude sa nápadnejšie meniť pod vplyvom zmien v obsahu a charaktere práce než v závislosti od veľkosti mzdy.“

Druhá hypotéza: „Pri porovnávaní hierarchie motívov pracovnej činnosti v podmienkach socializmu a kapitalizmu zistíme, že kým za socializmu na prvých miestach figurujú motívy vzťahujúce sa k obsahovej stránke práce, za kapitalizmu budú zatlačené motívmi, ktoré nie sú späté s obsahom práce.“

Tretia hypotéza: „Zatiaľ čo tvorivým druhom práce za socializmu bude zodpovedať štruktúra motívov, v ktorej na prvom mieste budú motívy späté s obsahom práce, obsahovo málo tvorivým prácam bude zodpovedať štruktúra motívov, v ktorej do popredia vystúpia motívy neviazané s obsahom práce.“

Potvrdením prvej a ďalších dvoch (z nej odvodených) hypotéz bude verifikovaná aj téza o tom, že v SSSR v súčasnej dobe prebieha proces premeny práce z prostriedku života na životnú potrebu. V opačnom prípade platnosť tejto tézy ostane nepotvrdená. Prirodzene, v prvom i druhom prípade ostáva ešte otvorenou otázka správnosti použitých metodických postupov.

V. Nasleduje ďalšia významná etapa — určenie výskumného objektu. Pracovníci laboratória sa rozhodli nerobiť výskum všetkých geografických a vekových zložiek robotníckej triedy, ale obmedziť sa na zisťovanie vzťahu k práci u leningradskej robotníckej mládeže vo veku od 18 do 30 rokov. Svoje rozhodnutie podopreli týmito argumentmi: 1. robotnícka mládež svojou všeobecno-vzdelanostnou a technickou prípravou najmarkantnejšie charakterizuje súčasné tendencie celej triedy; 2. od toho, ako úspešne

Obr. 1.

sa bude formovať komunistický vzťah k práci u mládeže, do značnej miery závisí celkové tempo tohto rozvoja; 3. mládež predstavuje značné percento leningradských robotníkov (30—40 %); 4. ohraničenie objektu bolo diktované aj snahou získať v relatívne krátkom čase maximum skúseností. Prirôdzeno, po takomto ohraničení nebolo možné očakávať, že sa získa celkový obraz o študovanom jave, čo je nedostatkom výskumu. Aby sa tento nedostatok aspoň čiastočne kompenzoval, padlo rozhodnutie uskutočniť tzv. kontrolný prieskum pomerne nevelkej skupiny robotníkov vo veku od 31 do 60 rokov.

Výberovou jednotkou v tomto výskume bol jednotlivý robotník. Jednotky pozorovania sa mali vytýpovať metódou neproporcionálneho vrstvomého výberu (disproportional stratified sample). To znamená, že vzorka mala zahrnúť všetky skupiny mladých robotníkov podľa obsahu a charakteru vykonávanej práce, pričom v každej skupine sa mala zabezpečiť relatívne rovnaká reprezentatívnosť jednotiek pozorovania. Použil sa dvojstupňový výber — najprv typických závodov (v počte 25), potom jednotlivcov (v počte 2665).

VI. Mimoriadne veľkú pozornosť bolo treba venovať metodike zbierania empirického materiálu. Úloha sa skladala z dvoch častí: a) akým spôsobom získať informácie o objektívnych ukazovateľoch vzťahu k práci; b) akým spôsobom získať údaje o subjektívnych ukazovateľoch vzťahu k práci.

V súvislosti s prvou časťou úlohy sa ukázalo, že sa nemožno spoliehať na závodnú dokumentáciu, lebo je jednak neúplná (napr. v otázkach pracovnej disciplíny), jednak neuspokojivá (napr. nejednotnosť v normovaní). A tak padlo rozhodnutie využiť ako informátora — majstra. Predvýskum potvrdil, že majster je naozaj kompetentný poskytovať údaje o podriadených robotníkoch. Spornejšia už bola otázka objektivity niektorých jeho informácií.

Pre získanie objektívnych údajov sa vypracoval osobitný referentský arch (kartočka), do ktorého sa mali zaznamenávať potrebné charakteristiky vytypovaných robotníkov. Otázky boli formulované tak, aby pomohli dešifrovať: 1. stupeň zodpovednosti a svedomitosti v práci (*P*); 2. stupeň pracovnej iniciatívy (*I*); 3. stupeň disciplinovanosti (*D*). Pritom sa počítalo s nutnosťou nájsť spôsob vyjadrenia mnohých rozdrobených charakteristík pomocou súhrnného indexu. Prakticky sa k nemu dospelo sumarizáciou čiastkových súhrnných indexov. To znamená, že sa najprv vypočítali indexy všetkých podskupín v skupine *P* (plnenie normy, kvalita produkcie, zvyšovanie kvalifikácie, možnosť zveriť zodpovednú prácu) a potom sa vypočítal index za celú skupinu *P*. Tak isto sa postupovalo pri výpočte súhrnného indexu v skupine *I*. Ďalším krokom bolo získanie indexu *PI*.

Druhá časť úlohy mala objasniť subjektívne postoje robotníka k práci a profesii. Bolo treba zistiť: 1. stupeň spokojnosti s prácou; 2. chápanie spoločenského významu práce; 3. štruktúru motívov pracovnej činnosti. Je zrejmé, že údaje takejto povahy dali sa zistiť len pomocou ankety, pričom otázky bolo treba formulovať tak, aby validita odpovedí bola čo najvyššia.

Aby sa zistil stupeň spokojnosti s prácou, anketa sa obracala na respondenta s jednou základnou a dvoma kontrolnými otázkami. Otázka č. 20 sa kládla priamo „Ste spokojný s terajšou prácou?“, pričom sa očakávala jedna zo šiestich možných odpovedí (celkom spokojný — skôr spokojný ako nie — ľahostajný — skôr nespokojný než spokojný — vonkoncom nespokojný — nevie odpovedať). Výsledok sa kontroloval jednak otázkou č. 6 („Chceli by ste prejsť na inú prácu?“), jednak otázkou č. 18 („Predpokladajme, že z nejakých príčin teraz nepracujete. Vrátili by ste sa na svoje predošlé miesto?“). Ako vidno z očíslovania, otázky boli umiestnené tak, aby respondent nezbadal, že sa pravdivosť jeho výrokov kontroluje. Pri spracúvaní výsledkov sa použil systém „logického štvorca“.

Aby sa identifikoval vzťah k práci ako spoločenskej hodnote, mal respondent odpovedať na otázku, s ktorou z nasledujúcich štyroch výpovedí sa stotožňuje: a) dobrá je každá práca, keď sa za ňu dobre platí; b) zárobok je hlavný, no treba myslieť aj na zmysel práce; c) na zárobok sa zabúdať nesmie, no hlavný je zmysel práce; d) dobrá je tá práca, v ktorej prinesieš viac úžitku, v ktorej si potrebný.

Najťažšie bolo vypracovať metodiku zbierania empirických údajov k vyjasneniu hierarchie motívov pracovnej činnosti. Ide o to, že je podstatný rozdiel medzi mienkami ľudí a uvedomením si toho, ako sa tieto mienky formujú. Preto by bolo chybou usudzovať o stimuloch a motívoch pracovnej činnosti jednoduchým zratúvaním odpovedí na priame otázky „Čo sa vám v práci páči, čo nie atď.“ Keby sa dala úloha takto ľahko riešiť, bolo by možné odhaliť zákonitosti správania obyčajným hlasovaním. Skutočnosť je však taká, že vedúcim motívom činnosti nemusí byť ten, o ktorom sa respondent nazdáva, že je vedúci. Preto pracovníci laboratória odmietli metódu, pri ktorej sám respondent určí váhu ním samým zvolených znakov, ktorú v takýchto prípadoch obyčajne uplatňujú americkí sociológovia. Otázky „Čo sa vám vo vašej práci páči?“ a „Čo sa vám vo vašej práci nepáči?“ sa po vyhodnotení predvýskumu polozatvorili, pričom sa ukázalo, že najúčinnéjšie je paralelné rozmiestenie variantov odpovedí v dotazníku.

Už v prípravnej fáze výskumu bolo zrejmé, že analýzu štruktúry motívov bude treba doviesť až k vysvetleniu jej sociálnej podmienenosti. Určili sa štyri hlavné metodologické východiská: 1. vo forme uvedomeného motívu je vyjadrená určitá potreba osobnosti robotníka; 2. intenzita motívu charakterizuje stupeň uspokojenia príslušnej potreby a jej relatívny význam; 3. stupeň nasýtenia potreby je sociálne determinovaný; 4. hierarchia motívov neodráža len konkrétne sociálne podmienky, pomáhajúce alebo prekážajúce saturovaniu potrieb, ale svedčí aj o určitej hierarchii významov sociálne podmienených potrieb ako takých.

Jednou z veľmi lákavých a teoreticky plodných možností skúmania sociálnej podmienenosti štruktúry motívov práce je porovnávanie mechanizmu motivácie za kapitalizmu a socializmu. Ukazujú sa dve cesty. Po prvé, porovnávanie výsledkov vlastného výskumu s publikovanými výsledkami analogických výskumov v kapitalistických štátoch. Táto cesta je pomerne zložitá a často vedie k neriešiteľným situáciám, lebo výsledky výskumov západných sociológov nesú pečať odlišných teoretických a metodologických východísk. Ideálnejšia by bola druhá cesta, zabezpečujúca jednotný teoretický a metodický postup ako pri získavaní, tak pri spracúvaní empirického materiálu. Leningradskí sociológovia o tejto ceste uvažovali a podnikli aj praktické kroky k jej realizácii. Dohodli sa so skupinou poľských, amerických a anglických sociológov na tom, že každá z nich zhromaždí vo svojej sociálno-ekonomickej a kultúrne-politickej sfére empirický materiál zodpovedajúci potrebám leningradského výskumu. Zaujímavé na dohode je, že na jej základe budú Leningradčania disponovať surovými empirickými údajmi, neprefiltrovanými odlišnými analyticko-syntetickými postupmi. Realizácia tohto projektu pomohla by osvetliť mnohé otázky, ktoré si dnes kladú a pokúšajú sa riešiť sociológovia, výskumným objektom ktorých sú mechanizmy pohybu socialistických spoločenských vzťahov.

Táto krátka exkurzia do „dielne leningradských sociológov“ nechcela byť inštruktážou, skôr podnetom. Predovšetkým mala upozorniť, že sociologický výskum nie je jarmočnou atrakciou. Je to zložitá, náročná, kvalifikovaná práca, ktorá — ako každá iná ľudská činnosť — prináša výsledky úmerné vynaloženej intelektuálnej energii.

Róbert Roško